

ЈАСМИНА МОСКОВЉЕВИЋ
(Београд)

ЛЕКСИЧКА ДЕТРАНЗИТИВИЗАЦИЈА И АНАЛИЗА ПРАВИХ ПОВРАТНИХ ГЛАГОЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Циљ овог рада је да анализирајући језичке податке из савременог српског језика испита адекватност досад понуђених општетеоријских објашњења процеса рефлексивизације, као и да предочи неке досад неразматране чињенице релевантне за карактеризацију природе овог процеса у нашем језику.

I

Традиционално, *прави повратни (рефлексивни) глаголи* дефинишу се као глаголи „који чине глаголски род за себе и разликују се од осталих повратних, не само формалном одликом што је у њих речца *се* још увек енклитички облик акузатива повратне личне заменице, него и по томе што је субјекат њима означене радње сам себи непосредни објекат“ (Стевановић 1961/62:14);¹ односно, прави повратни глаголи се, за разлику од других глагола са *се*, анализирају као **конструкције** чији су конституенти транзитивни глагол и *се* које је „комутабилно са било којом другом формом О4, укључујући и рефлексивну заменицу *себе*“ (Ивић 1962:142).²

По форми и степену формализације битно другачије, али по основним претпоставкама на којима почива посве сродно објашњење понуђено је и у оквиру различитих модела трансформационо-генеративне граматике развијених у последњих тридесет година. Првобитна анализа, предложена у оквиру тзв. *стандардног модела трансформационо-генеративне граматике*, подразумевала је обигаторну примену трансформационог правила *рефлексивизације* сваки пут када се на нивоу дубинске структуре у функцији субјекта и директног објекта генеришу идентичне именичке фразе. Правило рефлексивизације уклања, односно брише објекатску именичку фразу и на њено место уводи нов фонетски елеменат — рефлексивну заменицу (Chomsky 1965:145-146). Ваббуева анализа руских *-ся* глагола са рефлексивним значе-

¹ В. и Стевановић (1979:555), Тоџанас (1982:18-20, 29), Ивић (1983:117-118), Мразовић и Вукадиновић (1990:85-86), Станојчић и Поповић (1992:100).

² У наведеном раду ознака О4 се употребљава као скраћеница за директни објекат у акузативу.

њем, прва те врсте која је у целости заснована на језичким чињеницама из једног од словенских језика, начињена је у истом духу: на нивоу дубинске структуре и клауза *Ребенок умылся* и клауза *Ребенок умыл себя* имају јединствену репрезентацију у којој је именичка фраза *ребенок* истовремено и субјекат/агенс и директни објекат глагола *умыть*. Деривација реченице са *себя* одвија се потом на начин аналоган ономе који је Чомски предложио за енглеске рефлексивне конструкције — уз примену трансформационог правила рефлексивизације. За генезу *-ся* реченице, Babby уводи ново, такође трансформационо и цикличко правило, којим се свако неемфатичко *себя* облигаторно замењује морфемом *-ся* (Babby 1975:318–320).

Средином седамдесетих, због превелике генеративне моћи, стандардни модел ТГ граматике замењен је *иширошеном сјандардном теоријом* у оквиру које је и трансформационо правило рефлексивизације замењено анализом по којој су рефлексивне (а и реципрочне) заменице продукт тзв. 'базног' генерирања, тј. конституенти присутни већ на нивоу дубинске структуре (Emonds 1976:87–89). Овакво решење остало је актуелно до данас: и у *граматички ујрављања и везивања* и у *минималистичком приступу* рефлексивне заменице су градивни елементи конструкција са рефлексивним значењем који се уводе већ у најранијој фази деривирања, као што се и управни глаголи ових конструкција одређују као транзитивни, тј. као глаголи који приписују две (различите) Θ -улоге својим аргументима. Успостављање односа кореферентности између именичке фразе у функцији субјекта и рефлексивног елемента конструкције врши се у складу са општим принципима дефинисаним у оквиру посебног граматичког модула — теорије (по)везивања. Држећи се постулата општеприхваћених у теорији управљања и везивања, В. Levin (1985) је извршила анализу руских *-ся* глагола у оквиру које је размотрила и *-ся* глаголе са рефлексивним значењем. И њена анализа почива на претпоставци да су на нивоу d-структуре ови глаголи транзитивни. Тако је, без обзира на повремене измене у формалним метајезицима у оквиру којих је вршена дескрипција, као и на чињеницу да је анализиран материјал из различитих језика, суштина објашњења понуђених у оквиру ТГ модела за проблем рефлексивизације остала — иста.³

Као и традиционална, и решења понуђена у оквиру варијанти ТГ граматике, почивају, значи, на следећим постулатима: 1) субјекат клаузе са рефлексивним значењем једнак је агенсу радње; 2) морфем *се* врши функцију директног објекта у тој клаузи (отуда је и могућа његова комутација са било којим другим директним објектом); 3) субјекат и објекат представљају у

³ Оно што се *јесће* мењало је одговор на питање на ком нивоу синтаксичке структуре се успоставља однос кореферентности између рефлексивне заменице и њеног антецедента, одн. на ком нивоу се врши интерпретација рефлексивне заменице (њено 'везивање'). Првобитно тумачење понуђено у *теорији ујрављања и везивања* по коме је то ниво s-структуре (Chomsky 1981:196) замењено је касније тврдњама да бар у појединим случајевима то мора да буде ниво d-структуре (Belletti & Rizzi 1988), док се у *минималистичком приступу* сматра да се интерпретација ('везивање') рефлексивних заменица врши на LF-нивоу, одн. на нивоу логичке форме (Chomsky 1992:53–62).

семантичком смислу један ентитет; 4) предикат оваквих клауза је глагол који припада категорији директно транзитивних глагола.⁴ Из ових постулата потом следи и анализа по којој се реченице у (1) сматрају, и у традиционалном и у ТГ приступу, структурно еквивалентним:

- (1) а) Марко успешно штити Ану од свих напада.
- б) Марко је успешно штити од свих напада.
- в) Марко успешно штити себе од свих напада.
- г) Марко се успешно штити од свих напада.

Као основни аргумент којим се оваква анализа поткрепљује најчешће се наводи комплементарна дистрибуција у којој се јављају пуни и клитички облици личне и повратне заменице, као и значењски паралелизам који се успоставља између реченица са повратном заменицом и оних без ње (в. (2)–(3)), док се неграматичност примера наведених у (4) објашњава, у сва три случаја, истим разлозима: појавом по два директна објекта уз (моно)транзитивне глаголе.

- (2) а) Марко успешно штити Бошка од свих напада.
 - б) Марко њега успешно штити од свих напада.
 - в) Марко га успешно штити од свих напада.
- (3) а) Марко успешно штити себе од свих напада.
 - б) Марко се успешно штити од свих напада.
- (4) а) *Марко штити Бошка Ану.
 - б) *Марко штити себе Ану.
 - в) *Марко се штити Ану.

Насупрот наведеном, у оквиру модела лексичко-функционалне граматике понуђено је крајем 70-их сасвим ново решење проблема рефлексивизације (Grimshaw 1978:86–148; Sells, Zaenen & Zec 1987). Оно је засновано на тврдњама: 1) да је у појединим језицима (нпр. француском) рефлексивна клитика само граматички маркер који се јавља као резултат деловања *лексичког* правила рефлексивизације, одн. детранзитивизације; 2) да оваква клитика није у функцији директног објекта; 3) да *се*-глаголи са рефлексивним значењем припадају класи интранзитивних глагола.

Циљ овога рада је да анализирајући језичке податке из савременог српског језика испита адекватност и применљивост понуђених теоријских објашњења, као и да предочи неке досад неразматране чињенице релевантне за карактеризацију природе процеса рефлексивизације у савременом српском језику.

⁴ Наведена својства одувек су служила и да се класа правих повратних (рефлексивних) глагола одвоји од класе *неправих повратних глагола*, који се дефинишу као глаголи „уз које се повратна речца *се* не може тумачити као акузатив *себе*“ (Станојчић и Поповић 1992:100).

II

Постоје и семантички и синтаксички докази који оспоравају тврдњу да су *себе* и *се* у правим повратним (рефлексивним) конструкцијама функционално и значењски еквивалентни елементи.

Да они нису семантички еквивалентни, показују различите интерпретације које могу да имају следеће, на први поглед конструкционо и структурно истоврсне реченице:

- (5) а) Иван се брани боље од Марка.
б) Иван брани себе боље од Марка.

Док пример 5а (односно реченица са *се*) има само једно могуће тумачење — оно које је парафразирано у 6а, дотле је 5б (односно реченицу са *себе*) могуће интерпретирати на три различита начина (уп. 7а, б и в), од којих је само један (7в) значењски еквивалентан са *се*-реченицом:

- (6) а) Иван брани себе боље него што Марко брани себе.
(7) а) Иван брани себе боље него што брани Марка.
б) Иван брани себе боље него што га Марко брани.
в) Иван брани себе боље него што Марко брани себе.

Да није реч о случајности која би била сводива на идиосинкратично својство глаголске лексеме *бранити*, већ о системским разликама које се успостављају у броју могућих значења између реченица са *се* и реченица са *себе* показују и примери 8а и 8б и њихови значењски еквиваленти 9а и 10а, б и в:⁵

- (8) а) Ана се шминка вештије од Маје.
б) Ана шминка себе вештије од Маје.
(9) а) Ана шминка себе вештије него што Маја шминка себе.
(10) а) Ана шминка себе вештије него што шминка Мају.
б) Ана шминка себе вештије него што је Маја шминка.
в) Ана шминка себе вештије него што Маја шминка себе.

Другу врсту доказа о нееквивалентности *себе* и *се*, овај пут синтаксичку, пружају примери (11)–(16). У њима се јављају поредбене конструкције чији су конституенти поредбена речца *као* и именичка фраза у одређеном падежу. Значајно је да ове поредбене конструкције конгруирају у роду, броју и падежу са својим управним члановима (регенсима/управљачима).

⁵ Реченице аналогне наведеним могуће је конструисати не само за сваки прави повратни, већ и за сваки узајамно-повратни глагол.

У случају када су то личне заменице у акузативу, и именичка фраза која следи поредбену партикулу *као* је у акузативу, без обзира на то да ли је реч о пуном или клитичком облику заменице:

- (11) а) Марко је мене/тебе/њeга представио као Аниног заштитника.
б) Марко ме/те/га је представио као Аниног заштитника.

Међутим, када се облик личне заменице обликом повратне заменице, ситуација се битно мења — поредбена именичка фраза се само у реченици са *себе* може јавити у акузативу, док је у реченици са *се* обавезна употреба именичке фразе у номинативу:

- (12) а) Марко је себе представио као Аниног заштитника.
б) *Марко се представио као Аниног заштитника.
в) Марко се представио као Анин заштитник.

Да је реч о системској појави, показују и примери (13)–(14):

- (13) а) Марко мене замишља као краља.
б) Марко ме замишља као краља.
(14) а) Марко себе замишља као краља.
б) *Марко се замишља као краља.
в) Марко се замишља као краљ.

Од значаја за нашу анализу су и координиране конструкције какве срећемо у примерима (15)–(16):

- (15) а) Марко мене, као и Ану, чешља на нов, неуобичајен начин.
б) Марко ме, као и Ану, чешља на нов, неуобичајен начин.
(16) а) Марко себе, као и Ану, чешља на нов, неуобичајен начин.
б) *Марко се, као и Ану, чешља на нов, неуобичајен начин.
в) Марко се, као и Ана, чешља на нов, неуобичајен начин.

Како се међусобно могу координирати само структурно и/или функционално еквивалентни конституенти, јасно је да *мене* и *себе* (из примера 15а и 16а) то јесу, али и да *ме* и *се* (из примера 15б и 16б, в) то нису.

У свим наведеним примерима глаголи у реченицама у којима се јавља заменица *себе* понашају се као транзитивни, док се у паралелним реченицама са клитиком *се* ти исти глаголи понашају као припадници класе синтаксички интранзитивних глагола. Ово је посебно уочљиво када се упореде примери наведени под в) са реченицама наведеним у (17) чији су предикати, по свим класификацијама, несумњиво интранзитивни глаголи. У свим овим случајевима поредбена именичка фраза јавља се искључиво у номинативу.

- (17) а) Ана се смешила као заљубљена шипарица.
б) Ана је одјурила као помахнитала.

Анализирани примери, тако, чини се неспорно показују да конструкције са рефлексивним значењем у којима се јавља повратна заменица за сва

лица *себе* нису ни семантички ни синтаксички еквивалентне са конструкцијама у којима се уз глагол јавља речца/морфема *се*.

III

Ако *себе* и *се* нису структурно еквивалентне језичке јединице, каква је природа и статус сваке од њих, и како одредити и класификовати конструкције у којима се јављају?

Када је реч о конструкцијама у којима се јавља повратна лична заменица за сва лица *себе*, ситуација је сасвим јасна: *себе* се јавља уз транзитивне глаголе и комутабилно је (у нерексивним контекстима) са било којом другом акузативном синтагмом употребљеном у функцији директног објекта. То, поред већ наведених, потврђују и примери (18)–(19):

- (18) а) Марко тебе штити успешније од Бошка.
 б) Марко штити тебе успешније него што штити Бошка.
 в) Марко тебе штити успешније него што те Бошко штити.
- (19) а) Марко штити себе успешније од Бошка.
 б) Марко штити себе успешније него што штити Бошка.
 в) Марко себе штити успешније него што га Бошко штити.

И дистрибуција и могућности интерпретације повратне заменице *себе* су у оваквим конструкцијама подударне са дистрибуцијом и могућностима интерпретације било које друге именичке фразе употребљене у истој функцији. У оба случаја је, значи, реч о синтаксичким *конструкцијама*. Оваква анализа се поклапа и са оном коју сусрећемо како у традиционалној, тако и у разним верзијама ТГ-граматике.

Сасвим је другачија ситуација када се анализирају клаузе са рефлексивним значењем у којима се уз глагол јавља клитика *се*: анализа свих досад наведених примера показује да се ови глаголи понашају као интранзитивни, као и да се морфем *се* који се уз њих јавља не може сматрати клитичким обликом заменице *себе*, нити директним објектом. Произилази да је у оваквим случајевима најприхватљивије објашњење које су понудили Гримшо и Селс, Зенан и Зец (*ibid.*) по коме је свако овакво *се* само маркер који указује да је извршен процес *лексичке* рефлексивизације, одн. детранзитивизације. На нивоу аргументске структуре предиката овај процес нужно прати и идентификација једног од глаголских аргумената (објекта) са другим (субјектом).

Да је стварно реч о лексичком, а не синтаксичком процесу, следи из самог начина дефинисања ових процеса: док се синтаксички процеси одређују као продуктивни и општи (тј. као они који се примењују без изузетака на све припаднике одређене граматичке и/или семантичке поткласе лексема), дотле се кључном карактеристиком лексичких процеса сматра управо то што имају мноштво изузетака.⁶ Док су сви прави рефлексивни

⁶ Уп. Wasow (1977).

глаголи носиоци одређене групе семантичких карактеристика, међу којима је кључна она да субјекат врши радњу на себи, одн. на сопственом телу или на неком (подразумева се ком) делу свог тела⁷, поседовање ове карактеристике је само нужан, али не и довољан услов за укључивање глаголске лексеме у класу повратних глагола:

- (20) а) Ана је очешљала косу.
б) Ана се очешљала.
- (21) а) Ана је размрсила косу.
б) *Ана се размрсила.

IV

На основу анализираних језичких чињеница следи да у савременом српском језику треба разликовати два, по својој природи и структурним одликама конструкција које настају као њихов резултат, различита процеса/стратегије рефлексивизације. Први би се могао означити као процес/стратегија *синтаксичке рефлексивизације* и у њему је заменица *себе* (у нерелексивним контекстима) комутабилна са било којом другом именичком синтагмом у акузативу употребљеном у функцији директног објекта. Други би био процес/стратегија *лексичке рефлексивизације* који карактерише облигаторна појава глагола у облику са *се*. Ово *се* није објекатска заменичка клитика, већ искључиво лексички маркер извршене рефлексивизације, одн. детранзитивизације, који указује на то да је глагол са којим се овакво *се* јавља синтаксички интранзитиван.

ЛИТЕРАТУРА

- Babby, Leonard H. (1975): „A Transformational Analysis of Transitive *-sja* Verbs in Russian“. *Lingua* 35: 297–332.
- Belletti, Adriana & Rizzi, Luigi (1988): „Psych-Verbs and Θ -Theory“. *Natural Language and Linguistic Theory* 6: 291–352.
- Chomsky, Noam (1965): *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam (1981): *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- Chomsky, Noam (1992): „A Minimalist Program for Linguistic Theory“. *MIT Occasional Papers in Linguistics* 1.
- Emonds, Joseph (1970/76): *A Transformational Approach to English Syntax*. New York: Academic Press.
- Grimshaw, Jane (1982): „On the Lexical Representation of Romance Reflexive Clitics“. Из: Bresnan, Joan (ed.), *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Ивић, Милка (1962): „Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационом методом“. *Јужнословенски филолог* XXV: 137–151.
- Ivić, Milka (1983): „Iskazivanje direktnog objekta u (standardnom) srpskohrvatskom“. Из: M. Ivić, *Lingvistički ogledi*. Beograd: Prosveta, 115–138.

⁷ Уп. Стевановић (*ibid.*: 555).

- Levin, Beth (1985): „Case Theory and the Russian Reflexive Affix“. Из: *Proceedings of the Fourth West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford, CA: Stanford Linguistics Association, 178–189.
- Mrazović, P. i Vukadinović, Z. (1990): *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Novi Sad: Dobra vest.
- Sells, Peter, Zaenen, Annie & Zec, Draga (1987): „Reflexivization Variation: Relations between Syntax, Semantics, and Lexical Structure“. Из: Iida, M., Wechsler, S. & Zec, D. (ed.), *Working Papers in Grammatical Theory and Discourse Structure*. Stanford, CA: CSLI, 169–238.
- Станојичић, Живојин и Поповић, Љубомир (1992): *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, Михаило (1961/1962): „Проблем глаголског рода и повратни глаголи у српскохрватском језику“. *Јужнословенски филолог* XXV: 1–47.
- Стевановић, Михаило (1979): *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*. Београд: Научна књига.
- Тоџанас, Душанка (1982): *Povratni glagoli u francuskom i srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: ISJK.
- Wasow, Thomas (1977): „Transformations and the Lexicon“. Из: Culicover, P. W., Wasow, T. & Akmajian, A. (ed.), *Formal Syntax*. New York: Academic Press, 327–360.

Summary

Jasmina Moskovljević

LEXICAL DETRANSITIVIZATION AND THE ANALYSIS OF TRUE REFLEXIVES IN SERBIAN

In the line with analyses of reflexive constructions proposed in Grimshaw (1982) and Sells, Zaenen & Zec (1987), and contrary to solutions adopted in traditional and GB grammar, this paper offers evidence that even in 'true' reflexive construction a particle *se* is never an object pronominal clitic, and that two fundamentally different reflexivization processes (strategies) should be distinguished in contemporary Serbian — a process (strategy) of syntactic reflexivization, and a process (strategy) of lexical reflexivization. Presence of the reflexive pronoun *sebe*, which can be freely replaced (in non-reflexive contexts) with any other NP functioning as a direct object (including both non-clitic and clitic object pronouns) is a marker of the former; the latter is characterized by obligatory occurrence of the verb in a *se*-form. This *se* is not an accusative clitic reflexive pronoun, and is never an object; it is rather just a lexical marker, signalling that the verb it combines with is intransitive.